

BOZOR IQTISODIYOTI DAVRIY RIVOJLANISHI. ISHSIZLIK.

O'rinboyeva Yulduz Pirnazarovna

I.f.f.dok. dotsent Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti

Ulduzurunbaeva75@gmail.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,

MN-323 guruh talabasi Ismatova Ruxshona

Abstrakt: Maqolada ishsizlikning turlari, uning sabab va oqibatlari hamda uni kamaytirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, davlat siyosati va bozor mexanizmlarining ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, mehnat bozorining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Bozor iqtisodiyoti, iqtisodiy sikllar, davriy rivojlanish, ishsizlik, ishbilarmonlik faolligi, iqtisodiy inqiroz, turg'unlik, mehnat bozori, ish o'rinlari, davlat siyosati, bozor mexanizmlari, iqtisodiy barqarorlik, strukturaviy ishsizlik, tsiklik ishsizlik, friksion ishsizlik, mehnat samaradorligi.

Abstract: The article examines the types of unemployment, its causes and consequences, and ways to reduce it. Also, the role of state policy and market mechanisms in creating jobs and ensuring economic stability is analyzed. The results of the research are important in the formation of economic policy and serve to increase the efficiency of the labor market.

Key words: Market economy, economic cycles, cyclical development, unemployment, business activity, economic crisis, recession, labor market, jobs, public policy, market mechanisms, economic stability, structural unemployment, cyclical unemployment, frictional unemployment, labor efficiency.

Аннотация: В статье рассматриваются виды безработицы, ее причины и последствия, а также пути ее снижения. Также анализируется роль

государственной политики и рыночных механизмов в создании рабочих мест и обеспечении экономической стабильности. Результаты исследования важны при формировании экономической политики и служат повышению эффективности рынка труда.

Ключевые слова: Рыночная экономика, экономические циклы, циклическое развитие, безработица, деловая активность, экономический кризис, рецессия, рынок труда, рабочие места, государственная политика, рыночные механизмы, экономическая стабильность, структурная безработица, циклическая безработица, фрикционная безработица, эффективность труда.

Kirish. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixini o‘rganish, ulardan hech biri uzoq muddatda bir tekis rivojlanmaganligi, aksincha, barcha malakatlar uchun davriy rivojlanish xos ekanligini ko‘rsatadi.

Ishlab chiqarish, bandlilik va inflatsiya darajasining davriy tebranishga **iqtisodiy davr (sikl)lar** deyiladi. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o‘tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. Shunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi. Iqtisodiy davrlar to‘rtta bosqichni o‘z ichiga oladi. **Birinchi bosqich** iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishilgan bosqich bo‘lib, u «**cho‘qqi**» deb yuritiladi. Bu iqtisodiyotda ish bilan to‘liq bandlik, ishlab chiqarish to‘la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlarning baho darajasining o‘sish holati kuzatiladi.

Keyingi bosqich **pasayish** (retsessiya) bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o‘sish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich faol va uzoq davom etsagina bahoning o‘sish darajasi sustlashishi mumkin. **Pasayishning** quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg‘unlik davri boshlanadi. **Ko‘tarilish** bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘liq foydalanish va to‘liq bandlik darajasiga erishiladi.

Ishsizlik esa, o‘z navbatida, iqtisodiyotda resurslarning to‘liq va samarali ishlatilmasligi, ijtimoiy va psixologik muammolarni yuzaga keltiradi. Ishsizlar sonining ko‘payishi iqtisodiy tizimda resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishiga va jamiyatda ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga olib keladi. Inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda ularning o‘zaro ta’siri Phillips egri chizig‘i orqali aniq ko‘rsatilgan bo‘lib, iqtisodiy siyosatni samarali amalga oshirishda bu munosabatlar muhim rol o‘ynaydi. Ishsizlik darajasi va inflatsiya sur‘atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko‘rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$Y_h - Y_p$$

$$\pi = \pi_{kut} + f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) + \varepsilon$$

$$Y_p$$

Bu yerda π – inflatsiyaning haqiqiy darajasi; π_{kut} – inflatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$$Y_h - Y_p$$

$$F\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) - \text{talab inflatsiyasi};$$

$$Y_p$$

F – Phillips egri chizig‘ining og‘ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsent; E – tashqi baho shoki (taklif inflatsiyasi).

Ouken qonuniga ko‘ra YaIMning uzilishi, ya’ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o‘zgarishiga bog‘liqligi sababli qisqa muddatli Phillips egri chizig‘ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} - \beta [u - u^*] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko‘rinib turibdiki, haqiqiy inflatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflyatsiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to‘g‘ri bog‘liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog‘likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. 2008 yilda yuzaga kelgan jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi dunyodagi deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda makroiqtisodiy berqarorlikni keltirib chiqardi. «Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning etakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aksiyalarining bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o'z navbatida, ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog'liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarini keltirib chiqardi.»

Dastlab AQSh ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan mazkur inqiroz etarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

AQSh iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to'yindi va bu Federal zahira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o'zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004-2006 yillarda Federal zahira tizimi foiz stavkalarini 6,25% gacha ko'tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo'yicha qarzdorlar to'lovining qisqarishiga olib keldi. Pirovard natijada 2007 yil boshida AQShda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko'chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko'ra to'lovlarni to'lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Keynschilik nazariyasiga ko‘ra, iqtisodiy sikllar va ishsizlik davlatning faolligi bilan chambarchas bog‘liq. J. M. Keynes o‘zining “Umumiy bandlik, foiz va pul nazariyasi” asarida davlatning iqtisodiyotga aralashuvi zarurligini asoslab bergan. Unga ko‘ra, davlat investitsiyalarni oshirish va ish o‘rinlarini yaratish orqali ishsizlikni kamaytirishi mumkin.

XX asrning ikkinchi yarmida iqtisodiy sikllarni o‘rganishda monetaristlar, jumladan, M. Fridman va yangi klassik iqtisodchilar muhim hissa qo‘shdilar. Monetaristlar inflyatsiya va pul-kredit siyosatining ishsizlik darajasiga ta‘sirini o‘rganganlar va tabiiy ishsizlik darajasi tushunchasini ilgari surganlar.

Shuningdek, zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda ish kuchi migratsiyasi, avtomatlashtirish, texnologik rivojlanish va globalizatsiyaning ishsizlik darajasiga ta‘siri tahlil qilinmoqda. Xususan, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (IMF) va Jahon Bankining tadqiqotlarida bozor iqtisodiyoti rivojlanishining turli bosqichlarida ishsizlikni kamaytirish uchun samarali strategiyalar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada bozor iqtisodiyotining davriy rivojlanishi va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish uchun turli tadqiqot metodlari qo‘llanildi. Tadqiqotda nazariy, empirik va statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil natijalari. Makroiqtisodiy beqarorlik tufayli, iqtisodiy pasayish davrida mamlakat o‘z iqtisodiy potensialini to‘liq ishga solmasdan, yaratilgan haqiqiy YaIM hajmi (Y_h) potensial YaIM (Y_p) hajmidan ortda qoladi. Ya‘ni YaIMning uzilishi (Y_uZ) ro‘y beradi.

$$Y_{uz} = (Y_h - Y_p / Y_p) \times 100$$

Potensial YaIM deganda mamlakatdagi ishlab chiqarish resurslaridan to‘liq foydalanilgan sharoitda mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi.

Ishsizlik darajasi va YaIM uzilishi o‘rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi Artur Ouken matematik holda isbotlab bergan. Shuning uchun bu qonun, OUKEN qonuni deyiladi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, agar ishsizlikning

haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, ya'ni davriy ishsizlik 1 foizni tashkil etsa milliy iqtisodiyot YaIMni ikki yarim foizga kam yaratadi. YaIMning pastroq darajasi o'z navbatida, ishlab chiqarishda qatnashuvchilar daromadlarining nisbatan kamroq bo'lishini va iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotini investitsiyalash imkoniyatlari qisqarishini bildiradi.

Ouken qonuni ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo'qotishlari hajmini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi kunda β koeffitsienti deb atalgan bu koeffitsient miqdori 2 foizdan 3 foiz oralig'ida deb hisoblanadi. Ouken qonunini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$Y_u Z = -2,5 [u - u^*]$$

Bu yerda: u^* – ishsizlikning tabiiy darajasi;

U – ishsizlikning haqiqiy darajasi.

YaIM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Ouken qonunini formulasini umumlashtirib quyidagi formulani olamiz:

$$(Y_h - Y_p / Y_p) \times 100 = -\beta [u - u^*]$$

Xulosa va takliflar. Ishsizlik mehnat bozorining asosiy muammolaridan biri bo'lib, biror bir mamlakat iqtisodiyotning bu “nuqsoni”dan hali qutulganicha yo'q.

So'nggi yillarda O'zbekistonda bu ko'rsatkichning yillar bo'yicha o'zgarishi uning bir me'yorda bo'lmaganini ko'rsatadi. Jumladan, 2000-2006 yillarda mamlakatimizda ishsizlik darajasi 0,3-0,4 foizni tashkil etgan. Lekin, 2007 yildan boshlab real ishsizlik darajasi o'rtacha 5 foiz atrofida bo'lmoqda. Bu holatni shunday izohlashimiz mumkinki, O'zbekiston Respublikasida 2007 yilning 1 iyuligacha amal qilib kelgan mehnat resurslari balansi shakli Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 31 yanvardagi “Aholini ish bilan bandligini hisobga olish tizimini takomillashtirish to'g'risida”gi 42 – sonli Qarori bilan tasdiqlangan metodika asosida hisoblab kelinar edi. Shundan kelib chiqqan holda 2007 yil 24 mayda Vazirlar Mahkamasining “Ishga joylashtirishga muhtoj ish bilan band bo'lmagan aholini hisobga olish metodikasini

takomillashtirish to‘g‘risida” gi 106 – sonli qarori qabul qilindi va unga muvofiq joriy yilning 1 iyulidan boshlab “Ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo‘lmagan aholini hududlar bo‘yicha hisoblab chiqish” metodikasi amaliyotga tatbiq etildi. Metodika Xalqaro mehnat tashkiloti tomonidan belgilangan normalardan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan hamda O‘zbekiston Respublikasining ish bilan ta’minlash va mehnat bozorining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oladi.

Aholi bandligini ta’minlash jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi va u iqtisodiyotda alohida ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash, transport va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni taraqqiy ettirishni qo‘llab-quvvatlash dasturlarini amalga oshirish natijasida 2016 yilda mamlakatimizda 800 mingga yaqin ish o‘rni tashkil etildi. Ularning 60 foizi qishloq joylarda yaratilgani ayniqsa e’tiborlidir. 2008-2016 yillarda O‘zbekiston Respublikasida ish bilan band bo‘lgan aholi soni 2263,0 ming kishiga yoki 20,5 foizga o‘sgan. Bozor islohotlari sharoitida mehnat resurslarining ish bilan bandligini ta’minlash muammolari dolzarb tus oladi.

Takliflar: Ishsizlik darajasini kamaytirish uchun quyidagi chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega:

1. Kasb-hunar ta’limini rivojlantirish – Ish beruvchilar talab qiladigan zamonaviy kasblar bo‘yicha ta’lim dasturlarini kengaytirish.
2. Yangi ish o‘rinlarini yaratish – Tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, kichik va o‘rta biznes rivojlanishini rag‘batlantirish.
3. Texnologik innovatsiyalarni qo‘llash – Raqamli iqtisodiyot va avtomatlashtirish jarayonlarida yangi mehnat bozori yo‘nalishlarini rivojlantirish.
4. Davlat va xususiy sektor hamkorligini kuchaytirish – Investitsiyalarni jalb qilish, xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikda ish o‘rinlarini ko‘paytirish.

5. Masofaviy ish imkoniyatlarini kengaytirish – Frilanserlik va onlayn ishlash imkoniyatlarini rivojlantirish orqali bandlikni oshirish.

Ushbu takliflar amalga oshirilsa, ishsizlik darajasi sezilarli darajada kamayib, mehnat bozori barqaror rivojlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. T.: O‘zbekiston, 2009, 4-b.
- 2 N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013):
3. O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma’lumotlari
4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari/